MUSIQALI TEATR PEDAGOGIKASIDA SHAXSGA YO‘NALTIRILGAN YONDOSHUV

Bobur Xusanov – *katta o‘qituvchi*
O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti
“Musiqali teatr san’ati” kafedrasi

Tayanch so‘zlar: musiqali teatr, kuylovchi aktyor, spektakl, ovoz apparati, foniatr, xarakter, musiqiy xatti-harakat, tibbiy gigiyena.

Ключевие слова: музыкалный театр, поюший актер, спектакль, голосовой аппарат, фониатр, характер, музыкалное поведение, медитсинская гигиена.

Key words: musical theater, singing actor, performance, voice apparatus, phoniatrist, character, musical behavior, medical hygiene.

Ta’lim jarayonida musiqali dramani sahnalashtirish uchun rejissyor-pedagog qo‘liga yangi asarni olar ekan avvalombor, asosiy bir masalani o‘ylab ko‘rishga majbur bo‘ladi. Ya’ni, rol ijrochilarining ovozi berilgan rolga mos keladimi, yo‘qmi? chunki, ko‘p hollarda aktyor-talabaning tashqi ko‘rinishi, dramatik qobiliyati, dunyoqarashi, bilim doirasi, hayotiy tajribasi rolga mos kelgani bilan ovoz imkoniyati to‘g‘ri kelmasa o‘ylangan ijodiy reja amalga oshmaydi. Bizga ma’lumki, musiqali teatr aktyorini tarbiyalash jarayoni xuddi dramatik teatr aktyorini tarbiyalash singari bir xil kechadi. Ammo ushbu jarayonda musiqali teatr aktyorligi mahoratidan saboq beruvchi pedagog zimmasiga yana boshqa bir qancha vazifalar yuklanadi. Bularga talabaning musiqiy–ritmik qobiliyatini mukammal darajada rivojlantirish, musiqiy hatti-harakat qilishga o‘rgatish, ariya va duetlar ijrosida kuylash emas, balki hatti-harakat qilish kabi musiqiy teatr talablarini bajarishga o‘rgatish singari vazifalar kiradi. Biroq, musiqiy teatr san’ati yo‘nalishi bo‘yicha ta’lim olayotgan talabalarga saboq beruvchi pedagogdan sohaga xos bo‘lgan yana bir jihatga e’tibor qaratish zarur bo‘ladi. Ya’ni, kuylovchi ovozni turli xil noxushliklardan asrash, tibbiy gigiyenaga, ya’ni ovozni asrashga talaba diqqatini ko‘proq jalb etish mas’uliyati. Yetuk salohiyatli, intellektual rivojlangan shaxs – ijodkor tarbiyasida pedagogning roli va mas’uliyati haqida fikr yuritishdan oldin bir savolga javob topishga urinib ko‘rishimiz kerak. Italiyalik rejissyor Djorjo Streler bu savolni shunday qo‘yadi va ushbu savolga o‘zi javob berishga harakat qilib shunday deydi: “Teatr san’atining ilk pillapoyasida bo‘lajak aktyorni tarbiyalash haqida izchil, tabiiy ketma- ketlikni saqlagan holda biror qo‘llanma yoki kitob yozish mumkinmi? Balki mumkindir, lekin bu juda qiyin va og‘ir jarayon”. [1.5]

Darhaqiqat, yuqorida aytganimizdek, bu dunyoda qancha odam bo‘lsa hammasining fe’li o‘zgacha, o‘ziga xos, biri boshqasini takrorlamaydi. Shu jumladan, ta’lim olayotgan talabalar ham bir-biridan mutlaqo farq qiladi. Bu jihat esa har bir talabaga individual yondoshuvni taqozo etadi. Ana shu individual yondoshuvlarni misol tariqasida qog‘ozga tushirish, o‘quv jarayonidagi ba’zi jihatlarni xotirlash, ijodiy topilmalarni muhrlash, ularni iloji boricha yaxlit bir tizimga solishga urinish teatr san’ati haqidagi ilmiy salohiyatni muttasil oshib borishiga turtki berishi mumkin. Bu jarayonda, ya’ni talabaning xarakteridan, dunyoqarashidan, bilim saviyasidan kelib chiqib ijodiy muloqotga kirishish, uning o‘zligini topib olishida ko‘maklashish, uni to‘g‘ri yo‘naltirishda yillar davomida orttirilgan pedagogik, shaxsiy tajriba katta ahamiyatga ega. “Ijod – bu ko‘ngilning xohishi, lahzada kechadigan jarayon bo‘lib, albatta irodaning g‘alabasi bilan amalga oshadi. U har kuni yangilanib, sayqallanib turadi. Agar biz bir necha yil oldin aytgan fikrlarimizni aynan takrorlash bilan chegaralanib qolsak, unga bir misqol bo‘lsa ham yangilik kiritib turmasak, demak bir joyda qotib qolgan bo‘lamiz. O‘sish, rivojlanish, oldinga intilish bo‘lmaydi...” [2]

Aslida haqiqiy ijod mahsuli chaqmoq kabi yarq etib namoyon bo‘ladi. Uning qanday

paydo bo‘lganini, atrofdagilarga qaysi payt va qanday ta’sir etganini, etni qanday junbushga keltirganini muhrlash juda qiyin. Talaba-aktyor bilan ishlayotgan o‘qituvchiga esa ana shu shirin lahzalarni his etish baxti muyassar bo‘ladi. Xuddi birinchi qadamni qo‘ygan farzandining harakatidan zavqlangan ota-ona kabi. Aktyorlik mahoratidan saboq beruvchi pedagog ham shogirdining yilt etgan yutug‘idan, hayotiy haqiqatni sahnaviy haqiqatga, sahnaviy haqiqatni badiiy haqiqatga aylantira olish, ijod qila olish qobiliyatidan zavqlana olishi, unga dalda bo‘lishi, kerak paytda ruhlantira olishi kerak. To‘liq shakllangan, ilg‘or fikrlaydigan, zamon va makondagi har bir o‘zgarishni his eta oladigan, ruhiy va jismoniy ter to‘ka bilish qobiliyatiga ega ijodkor shaxsni tarbiyalash pedagogdan talabadagi juda kichik va nozik o‘zgarishlarni ham ilg‘ay olish qobiliyatini talab etadi. Boshqacha qilib aytganda, pedagog-rejissyorda “o‘tkir ko‘z” bo‘lishi kerak. Shundagina u bo‘lajak aktyordagi boshqa birovlar ko‘rmaydigan jihatlarni ko‘rishi, boshqalar sezmaydigan nozik jihatlarni sezishi mumkin. Agar talaba to‘g‘ri ishlayotgan bo‘lsa, bu jarayonni yanada chuqurlashtiradi, xato qilayotgan bo‘lsa vaqtida to‘xtatadi va to‘g‘ri yo‘ldan borishi uchun unga ko‘mak bera oladi.

Har bir talaba ijtimoiy hayotda kimningdir dilbandi. Ota-ona pedagoglarga o‘z farzandini ishonib topshiradi. Ammo uni ehtiyotkorlik bilan tarbiyalash, egib-sindirib qo‘ymaslik pedagogning zimmasidagi katta mas’uliyat. Aytaylik, 10-12 yoshli bolaga oltmish kilo yukni ko‘tarishni tavsiya qila olmaysiz. Bola bu jarayonda mayib bo‘lib qolishi mumkin. Ijodkor tarbiyasida ham unga vaqtidan oldin ko‘p yuk tashlash kasbiy majruhlikni keltirib chiqaradi. Nega endi bu haqda fikr yurityapmiz? Chunki ba’zan shunday hollar bo‘ladiki, o‘qituvchi shoshmashosharlik qilib, talabaga ortiqcha yuk tashlab yuboradi. Vaqtdan yutib, tezda natijaga erishmoqchi bo‘ladi. Hali talaba to‘g‘ri bajara olmaydigan vazifalarni talab qilish hollari sodir bo‘ladi. Buni aktyorlik mahorati fani o‘qituvchilari tili bilan aytganda “pedalni bosish” yoki “forsirovaniye”-“zabt etish” deb ataladi. Aktyorlik mahorati pedagogikasida bunday yo‘l tutish mutlaqo mumkin emas. Masalan, endigina mashqlar va uncha murakkab bo‘lmagan etyudlar jarayonidan o‘tib, kichik o‘quv sahnasida muallif asarlari bilan to‘qnashgan boladan o‘ziga xos xarakterli rolni talab qilish shart emas. Hamma bola har xil. Iqtidorli talaba o‘z-o‘zidan, tabiiy ravishda xarakterlilikka intilib qolishi mumkin. Faqat uning ijrosi “yuzaki o‘yin”ga aylanib qolmasligi kerak. Buni pedagog o‘z vaqtida ilg‘ay va farqlay olishi, kerak bo‘lsa uni to‘xtata bilishi lozim. Bularning barchasi aktyorlik mahoratidan saboq beruvchi o‘qituvchining zimmasida bo‘lgan jiddiy mas’uliyatdir.

Ayniqsa, yuqorida aytganimizdek, kuylovchi, tabiiy ovozni turli noxushliklardan asrash, tibbiy gigiyenaga talaba diqqatini ko‘proq jalb etish mas’uliyati pedagogdan yanada hushyorlikni talab etadi. ”Turli sohalarda ishlaydigan kishilar uchun ham tovush a’zolari anatomiyasi, tovush hosil bo‘lishi, gigiyenasi kabilar haqidagi oddiy va qisqa ma’lumotlar nihoyatda zarurdir. Ammo tovush a’zolari bilan ishlash uchun o‘ziga xos “alifbo” kerak...” [3.4]Bu judayam o‘rinli fikr. Tibbiy gigiyena hamma sohada ham zarur. Ammo kuylovchi aktyorning ovoz apparati uning asosiy ish quroli bo‘lganligi uchun bunga alohida parvarish, e’tibor berish kerak bo‘ladi. Chunki, insonning ovoz apparati juda nozik tuzilmalardan iborat va ularning ortiqcha yuk tufayli tez kasallanib qolish xavfi yuqori bo‘ladi. Masalan, biror musiqiy parcha ustida ish olib borilayotgan paytda ariya yoki duet ijro etayotgan talaba ish jarayonining uzoq davom etishi natijasida charchashi yoki zo‘riqishi mumkin. Bu zo‘riqish ovoz paychalariga, bodomsimon bezlarga salbiy ta’sir qiladi. Talaba bo‘lsa o‘qituvchida o‘ziga nisbatan yomon taassurot qoldirmaslikka tirishib, qiynalayotganligini aytmaydi. Repetitsiya paytida tomoqning qichishishiga ham e’tibor bermaydi. Yoki auditoriyadagi tozalikka yetarli e’tibor bermaslik hollari ham ovoz apparatiga salbiy ta’sir qilishi mumkin. Ba’zan talabalar tanaffus paytida pedagog nazoratisiz fortepiano chalib qo‘shiq kuylayotganining guvohi bo‘lamiz. Ular ovoz imkoniyatlarini hisobga olmay, avj pardalarga chiqmoqchi bo‘ladi. O‘zini o‘zi qiyin ahvolga solib qo‘yayotganini sezishmaydi. Yana bir misol,

talaba shamollagan paytda yoki tomog‘i kasallangan vaqtlarda ham kuylamoqchi bo‘ladi. Bu aslo mumkin emas. Bunday hollarga yo‘l qo‘yilsa talabaning ovozi birato‘la kasallanib qolishi yoki kuylash imkoniyatidan butunlay mahrum bo‘lishi mumkin. Shuning uchun ham aktyorlik mahorati o‘qituvchisi xuddi vokal o‘qituvchilari singari ovoz gigiyenasi va tibbiy muolajalardan xabardor bo‘lishi, talabalarga bu borada ma’lum bir tushunchalarni berib borishi, xastalangan ovozga birinchi tibbiy yordam- ovozga dam berish va mutaxassis foniatorga borishni maslahat berishi lozim bo‘ladi. Bu ham kuylovchi aktyor tarbiyasi bilan shug‘ullanuvchi ustoz-pedagogning zimmasidagi mas’uliyatli vazifalardan biridir. Musiqali teatrning ijrochilik tarixiga murojaat qiladigan bo‘lsak, turli ijro uslublari va usullari, ustoz san’atkorlarning ijro yo‘llari, yutuq va muammolari, bu muammolarni hal qilish uchun turlicha urinishlar bo‘lganligining guvohi bo‘lamiz. Musiqali teatr aktyorligi mahoratini egallash ishtiyoqida oliy ta’lim dargohiga o‘qishga kelgan talabalarni tarbiyalashda ana shu boy tarixiy tajribaga tayanib ish ko‘rishga harakat qilish lozim. Chunki, musiqiy spektaklda ariya va duetlar ijrosi ovozdagi o‘ziga xos nolakorlikni, dardni talab etadi. O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan jurnalist Ashurali Jo‘rayev bu haqda shunday deydi: “Nola aslida yurakda tug‘ilib, yurakda voyaga yetadi. Nolaning eng nozik ildizlari ham yurakda uyg‘onadi... Haqiqiy nola yuraklarda alangaga aylanadi.” [4.3] Bunday nolakor, tinglovchini befarq qoldirmaydigan ovozni tarbiyalash oson ish emas. Bu yerda asosiy qurol-ovoz apparati va insonning barcha tana a’zolaridir. Operatsiya stoli yoniga kelgan xirurg biror joyda ham xatoga yo‘l qo‘yishga haqqi bo‘lmaganidek, talaba bilan ovoz ustida, bo‘lajak san’atkorning ish quroli ustida ishlayotgan pedagog ham xato qilishga haqqi yo‘q. Ijrochining sekin-asta oyoqqa turib borishini, ovoz apparatini urintirmasdan avaylab tarbiyalashni ta’minlash o‘qituvchining birinchi navbatdagi vazifasiga kiradi. Bo‘lajak musiqali teatr aktyori bilan ishlash jarayonida ularning musiqiy tarbiyasi, iqtidorining o‘sishiga e’tibor berish barobarida, har bir talabaga odam anatomiyasi hamda nafas olish, chiqarish, ariya va duet kuylash paytida inson tanasida ro‘y beradigan fiziologik o‘zgarishlar haqida individual tushunchalar berib borish maqsadga muvofiqdir. Tovush madaniyati, ovoz gigiyenasi haqida eng oddiy tushunchalarning uqtirib borilishi talabaning to‘g‘ri shakllanishini ta’minlovchi muhim omillardan biridir. Ovoz gigiyenasi va tovush madaniyati haqida eng oddiy tushunchalarga ega bo‘lish uchun talaba ovoz apparati nimalardan tashkil topganligini bilib qo‘yishi foydadan xoli emas. Bu haqda qator mutaxassislar va pedagoglar o‘z ilmiy ishlarida ko‘plab ko‘rsatmalar berib o‘tishgan. Shunday mutaxassis-pedagoglardan biri Sh.Pirmatov “Vokal texnikasi asoslari” kitobida ovoz apparati nimalardan tashkil topganligini va ular qay sharoit va ko‘rinishlarda ishga yaroqsiz bo‘lib qolishi mumkinligini quyidagicha tushuntiradi: “Bodomsimon bez. Katta bodomsimon bezlar yumshoq tebratkichlarning ayrim qismlari harakatini qiyinlashtiradi, bu to‘g‘ri talaffuzga xalaqit beradi. Kasallangan bodomsimon bez tomoq, traxeyani tez-tez og‘rib qolishiga olib keladi.” [5.52] Muallif shu o‘rinda tez-tez uchrab turadigan holatga ham alohida e’tibor qaratib: “Adenoid o‘simtalar. Dimog‘dagi adenoid o‘simtalar burunning doimiy bitib qolishiga olib keladi, shuningdek, suyuqlik ajratib, pastki nafas yo‘llarining kasallanishiga olib keladi, ovoz esa ping‘illab qoladi...” [6.52] - deya ovoz apparatining eng nozik jihatiga e’tibor qaratadi.

Kuylovchi aktyorning ovoz apparatini beshikast shakllanishida hatto tishlarning ham o‘z o‘rni borligiga diqqatni qaratib, muallif o‘z fikrini quyidagicha davom ettiradi: “Tishlar. Kasal tishlar bodomsimon bezlarni ham kasallantiradi, xalqum shilliq pardasiga salbiy ta’sir ko‘rsatib, bu ovozning buzilishiga olib keladi.” [7.69]

Ovoz a’zolari bilan ish ko‘ruvchi shaxslar uchun yana bir eng muhim jihat-bu yaxshi eshitish va sog‘lom ovoz a’zolaridir. Hech bir kishi ovoz egasichalik apparatdagi juda nozik o‘zgarishlarni tezda payqay olmaydi. Bunday holdan mutaxassis-o‘qituvchini o‘z vaqtida ogohlantirish, ovoz apparati va kuylovchi aktyor bilan ishlovchi foniator nazoratidan

o‘tish uchun talaba ovoz gigiyenasi va tovush madaniyati haqidagi eng oddiy tushunchalarga ega bo‘lishi kerak. Va shu bilan birga har bir san’at oliygohida ovoz apparati, qo‘shiqchi, kuylovchi aktyor bilan ishlaydigan, ularni doimiy nazorat qilib turadigan maxsus mutaxassis-foniator bo‘lishi lozim.

Yuqorida aytib o‘tilgan talablardan tashqari pedagog zimmasiga yana bir mas’uliyatli vazifa yuklanadi. Ya’ni, har bir talabaga uning imkoniyatidan kelib chiqib repertuar tanlash lozim. Chunki talabaning ovoz imkoniyatidan yuqori darajadagi asar ijrosiga intilish uning ovoz apparatiga salbiy ta’sir qilishi va oxir oqibat talaba kuylovchi ovoz imkoniyatidan mahrum bo‘lib qolishi ham mumkin. Bularning barchasi o‘sayotgan, yosh ovoz egalari uchun judayam muhimdir. Kasb kasalliklarining oldini olish, unga yordam beruvchi gigiyenik qoida va usullar, kuylovchi aktyorlarda ko‘p tarqalgan kasalliklar va oddiy tibbiy ma’lumotlar haqida so‘z yuritib, quyidagilarni ham xulosa o‘rnida keltirish mumkin: Haqiqiy kasbiy ovoz hosil bo‘lishi uchun zarur bo‘lgan sharoitlar-*birinchidan,* ruhiy va axloqiy sharoit. Sog‘lom, meyoridagi ijodiy ish uchun, eng avvalo, meyoridagi osoyishta ruhiy muhit zarur bo‘ladi, bu esa o‘z o‘rnida asabbuzarlikning oldini oladi.Chunki asabbuzarlik tufayli ovozga putur yetadi. Muloqot madaniyati- bu sog‘liqni asrashning bosh shartidir.

Ikkinchidan, pedagoglarning fiziologiya va gigiyena sohalarida yetarli bilimga egaligi. Mutaxasis-o‘qituvchi har qanday ovozning tabiati va xususiyati, uning fiziologik imkoniyatlarini bilishga jiddiy e’tibor berishi kerak.

Uchinchidan, talaba kasal bo‘lganda nafaqat qo‘shiq aytish, hatto repetitsiyada ishtirok etish ham tavsiya etilmaydi. Bunday paytda tana va ovoz apparatlarini zo‘riqishdan asrash kerak. Aks holda uni ishdan chiqarib qo‘yish mumkin. Betoblangan ovozga birinchi tibbiy yordam-bu ovozga dam berishdir. Ariya kuylash yoki eshitish u yoqda tursin, hatto gaplashish ham mumkin emas. Ana shu tavsiyalar va talablarga amal qilinsagina Yaratgan bergan ovozni o‘stirish, sayqallash, rivojlantirish va nihoyat uni tinglovchiga go‘zal ijrolar orqali tortiq qilish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Джоржо Стрелер. Театр для людей. Радуга, Москва 1984 й. 5-бет
2. А.И.Кацман. Психология творчества. Сборник докладов, ЛГИТМиК. 1989 й
3. SH.Pirmatov “Vokal texnikasi asoslari”. Toshkent. “Musiqa” nashriyoti. 2011
4. Yarbekov E. (2024). Sahna nazariyasi. *Oriental Art and Culture, 5*(5), 584-590.
5. Rasulov U. (2024). Musiqali dramada dramaturg, bastakor va rejissyor ijodiy hamkorligi: ular ijodida mavzu va janrning mutanosibligi masalasi. *Oriental Art and Culture, 5*(5), 572-577.

REZYUME. Ushbu maqolada musiqali teatr san’atida kuylovchi aktyorni tarbiyalash masalasi, o‘ziga xos yondoshuvlar va uning muhim jihatlari haqida so‘z boradi.

РЕЗЮМЕ. В данной стате рассматривается вопрос воспитания певческого актера в музикалном театре, конкретние подходи и их важние аспекти.

SUMMARY. This article discusses the issue of educating a musical actor in musical theater, individual approaches and their important aspects.